

Elemente lexicale alogene în latina documentelor de cancelarie din Moldova

de
Mihaela Paraschiv

El latin medieval como lengua oficial de una nueva superestructura se fue adaptado con flexibilidad a las exigencias de la comunicación a todos los niveles, realizando la reestructuración lexical, cualitativa y cantitativa, impuesta por la necesidad de adecuar la expresión a los aportaciones de la nueva civilización. El préstamo de las lenguas de Europa fue una de las fuentes de esta renovación lexical. En los documentos latinos de cancillería de Moldavia que hemos investigado (aprox. 550), los elementos lexicales alógenos, muchos de ellos entrados en rumano, son de procedencia diversa (eslava, polaca, húngara, griega, turca), designando sobre todo aquellos *realia* de la sociedad rumana y europea que no encuentran un equivalente latino medieval. En el presente artículo se enfocan tales elementos desde su forma, etimología y ocurrencia contextuale.

Sub aspect lexical, latina medievală de cancelarie dispunea de un inventar de termeni consacrați în limba cancelariei imperiale romane și a celei pontificale. Deși L. Derey¹ afirmă că limba cancelariei, ca și cea a justiției, este conservatoare prin excelență, acest lucru nu se justifică la nivelul lexicului, care reflectă toate tipurile de înnoiri lexicale pe care le-a cunoscut latina medievală în uz oficial.

În lexic, spunea A. Blaise² (cu o anume exagerare), latina medievală cunoaște *excrescențe monstruoase*, prin introducerea, încă din epoca carolingiană (sec.VIII-IX p.C.), a unui număr considerabil de cuvinte noi, de origine greacă, arabă, germană, romanică, mai mult sau mai puțin latinizate de către cronicari și mai ales de juriști, care au contribuit, în opinia sa, la „alterarea” vocabularului latin. Fondul principal al latinei clasice suportase în latina târzie numeroase grefe lexicale și semantice, în cea mai mare parte de proveniență greacă (prin intermediul traducerilor din Vechiul și Noul Testament), sub forma unor împrumuturi directe sau semantice (termenul de *împrumut semantic* este preferat de E. Löfstedt³ și de A. Meillet⁴ celui de calc lexical). În latina târzie și medievală, împrumuturile grecești au o largă circulație și sînt de uz curent, chiar în lucrările unor autori care nu cunoșteau limba greacă: este cazul lui Grégoire de Tours, în opera căruia, Max Bonnet a identificat 176 de cuvinte grecești aparținînd limbii profane și 101 specifice vocabularului creștin⁵.

În latina secolelor al V-lea – al VII-lea p.C. numărul cuvintelor alogene sporește cu aporturi din alte limbi europene care i-au furnizat latinei termenii necesari calității ei de limbă oficială a unei noi suprastructuri. Latina medievală,

¹ L. Derey, *L'emprunt linguistique*, Paris, 1956, p. 156.

² A. Blaise, *Manuel de latine chretienne*, Strasbourg, 1955, p. 187, nota 3.

³ E. Löfstedt, *Syntactica*, I, Lund, 1942, p. 433.

⁴ A. Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, 1938, p. 214, 226.

⁵ M. Bonnet, *Le latin de Grégoire de Tours*, Paris, 1880, p. 209 – 225.

cod universal, devine astfel un adevărat „*creuzet*” în care se adună lexeme de proveniență diversă pentru a se echivala toate noțiunile. Aportul semantic al medievalilor a fost în mod incontestabil substanțial, aprecia A.C. Halichias⁶. Ei au preluat din nucleul lexical antic elemente încă utile pentru desemnarea unor realități medievale care le continuau pe cele antice; pentru noile realități, apărute în urma reorganizării societății medievale la toate nivelurile, a fost necesară o înnoire lexicală constând în specializări semantice ale cuvintelor antice, formarea de cuvinte noi prin derivare și compunere pe baza unor etimonuri viabile din fondul clasic, împrumuturi din limbile naționale, restructurare calitativă și cantitativă impusă de necesitatea adecvării expresiei la desemnarea noilor fapte de civilizație.

În afara împrumuturilor din limbile vernaculare, latina medievală valorifică în continuare o veche și prolifică sursă care a furnizat latinei în toate epocile ei istorice un număr apreciabil de cuvinte, limba greacă, din care au fost preluate nu numai cuvinte, ci și morfeme productive. Între ariile semantice cele mai privilegiate sub aspectul înnoirilor lexicale, prioritatea o deține cea a *termenilor instituționali*, fapt reflectat pe deplin și în latina documentelor diplomatice.

Dat fiind faptul că latina diplomatică din Țările Române se încadrează în limite cronologice mai extinse decât cele ale latinei medievale din Europa vestică și chiar centrală, ea conservă mai bine lexicul antic și medieval, fiind mai puțin afectată de împrumuturile din limbile romanice, mai numeroase în latina occidentală. Lexicul documentelor diplomatice latine din Moldova reflectă în principiu structura lexicală și semantică a latinei medievale occidentale, prezentând însă și termeni împrumutați din limbile de contact din Europa centrală și sud-estică: limbile slave, limba maghiară, limba turcă, pentru a desemna realități social-politice din această zonă.

Cercetarea noastră asupra elementelor lexicale alogene din latina documentelor de cancelarie din Moldova s-a sprijinit, alături de textele diplomatice propriu-zise preluate din cunoscute ediții și din Arhiva Centrală din Iași⁷, și pe informațiile din unele lexicoane: pentru latina Antichității am folosit

⁶ A.C. Halichias, *Latina medievală și limbile naționale*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XLIII, 1992, p. 45.

⁷ Ediții de documente (citate în text prin sigle): I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. I-II, București, 1913 (B.); M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. I-II, Iași, 1931-1932 (C1); Idem, *Documente moldovenești de la Bogdan voievod*, Iași, 1940 (C2); Idem, *Documente moldovenești de la Ștefăniță voievod*, Iași, 1943, (C3); I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone*, vol. I-II, Editura Academiei, București, 1979, 1983 (Co); Gh. Duzinchevici, *Documente din arhivele polone relative la istoria românilor (sec. XVI-XIX)*, Vălenii de Munte, 1935 (D); *Diplomatarium italicum. Documenti raccolti negli archivi italiani*, vol. I-IV, Roma, 1925-1939 (D.I.); *Documente privind istoria României. A. Moldova*, vol. IV, București, 1952-1954 (DIR); C. Esarcu, *Ștefanu cellu Mare. Documente din arhivele Veneției*, București, 1874 (E.); E. Hurmuzachi, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I-XXI, București, 1881-1942 (H.); N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale apusului*, vol. I-III, București, 1895-1896 (I.); A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I-X, București, 1929-1939 (V.).

Tesaurus Linguae Latinae (T.L.L.) și Ernout-Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine* (DELL.), iar pentru latina medievală (în sens larg) occidentală am consultat, ca dicționare de referință, Du Cange, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis* (DuC) și Niermayer, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus* (Nie); deosebit de utile, pentru informațiile privind anumite componente specifice lexicului latin din ariile centrală și sud-estică ale Europei, ne-au fost dicționarul Bartal, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis Regni Hungariae* (Ba) și dicționarul Duzinchevici, *Glosar de termeni și expresii din documentele latine privind istoria medie a României*.

În categoria elementelor lexicale alogene am cuprins termenii ce denumesc acele *realia* din societatea feudală europeană (în sens larg) și românească, pentru care latina medievală nu avea un echivalent, sau chiar dacă acesta exista, nu acoperea aceeași realitate, diferită uneori de la țară la țară. Puține dintre împrumuturile care apar în latina documentelor moldovenești sînt termeni de largă circulație în epoca medievală (împrumuturi germanice), marea lor majoritate fiind de circulație restrînsă, din ariile centrală și est europeană, între care și numeroase împrumuturi românești, care apar în forma originală (în varii transpuneri fonetice) sau latinizată (cu o desinență sau un sufix). În acest caz *criteriul etimologic* nu este întru totul relevant, deoarece acești termeni, de proveniență diversă (slavă, maghiară, turcă), fuseseră deja asimilați în fondul lexical românesc și reflectau realitatea feudală românească, fapt confirmat și de menționarea lor în unele documente străine ca vocabule din limba țării. Totuși, unele cuvinte intrate în română din limba slavă, ca termenii specifici slavonei românești (cu o anume adaptare fono-morfologică), păstrează în forma lor latinizată anumite elemente ale fonetismului slav original, poate și pentru faptul că în cancelaria Moldovei, cîta vreme slavona a fost limbă oficială, același scrib redacta uneori documente slavone și latine și putea latiniza direct cuvîntul slav. Din această cauză, recunoscînd dificultatea încadrării ferme a unora dintre substantivele luate în discuție după criteriul etimologic în categoria „românismelor”, am optat pentru înscrierea tuturor împrumuturilor luate în discuție în ordine alfabetică, urmînd a discuta la fiecare etimologia sa, acceptată sau controversată:

– **aga** (<turc. *ağa*) – titlu al comandanților militari din Imperiul otoman: *cum Ill-mo Zam Aga* (D., XVI);

– **archimandrita** (<gr. ἀρχιμανδρίτης), împrumut grec în latina tîrzie, înregistrat în latina medievală de Nie., cu sensurile: ‘abate, arhiepiscop, papă’; apare la noi într-o scrisoare (nedată) din secolul al XVIII-lea, cu sensul ‘egumen, stareț’, influențat de sensul slavului *arhimandritû*: *Metropolita Moldaviae mittit hasce ad partes suum archimandritam, nomine Teoktist* (D., XI);

– **bassa** (<turc. *paşa*), menționat în Ba. cu formele *bassa* și *pasa*, ca nume al guvernatorului unei provincii din Imperiul Otoman și comandant militar; în actele din Moldova apare doar varianta *bassa* (cu *ș* redat prin *ss* și sonorizarea labialei inițiale, sub influența pronunției maghiare): *Magnificus Skinder bassa* (D.I., II, 8; Co., 49); *Nova significamus D.D Vestris Turcas certo venire in Poloniam sed non Imperatorem in persona, verum unum magnum Bassam cum maximis exercitibus* (D.I., II, 9 – Ca noutate facem cunoscut Domniilor Voastre că turcii vin negreșit în Polonia, dar nu sultanul în persoană ci un mare pașă cu o numeroasă armată); *venit per mare Achmat bassa cum galeis* (B., II, 144 – vine pe mare Ahmet pașă cu galerele);

– **boyarus, boyerus, boyaro, boiero** sînt variantele de adaptare grafică și morfologică a românescului *boier*, provenit din slavă (sg. *boljarinŭ*, pl. *boljare*), cuvînt căruia G. Ivănescu⁸ îi atribuie o obîrșie uralo-altaică; în opinia sa, pluralul colectiv *boljare* denumea la origine aristocrația bulgară de origine turcă, apoi boierimea slavă din nordul Dunării (sec. VIII), care prin deznaționalizare a devenit o aristocrație românească. Interesantă ni se pare asemănarea cuvîntului slav cu celticul *boaire* (nobili ai boilor) desemnînd aristocrația celtică funciară, după criteriul avuției în vite⁹. Cuvîntul românesc latinizat apare în actele din Moldova în variantele *boyarus* (B., II, 177), *boyerus* (B., II, 178). Dimitrie Cantemir menționează cuvîntul **boiar** ca *nomen vernaculum* (cuvînt din limba țării) rezultat din „stricarea” (adaptarea) slavului **boliare**: *Horum vernaculum nomen Boiari slavonicae est originis, corruptumque videtur a Boliare, latino vero sermone baronum denominationem iis, non veterum auctoritas, sed vicinarum aularum usus indidit (Descriptio Moldaviae, II, 6 – Numele lor din limba țării, boiari, este de obîrșie slavă și pare a veni din stricarea lui boliare, iar în limba latină le-a impus denumirea de barones, nu prestigiul vechilor autori, ci obiceiul curților învecinate – tr.n.)*; corecta etimologie prezentată de Cantemir are și meritul de a stabili echivalența semantică a cuvîntului românesc cu latinescul *barones*, originar din latina clasică, adaptat semantic în cea medievală, după modelul căruia se formează de altfel *boiaro/boiero, onis*, cu un sufix uzual în adaptarea morfologică a împrumuturilor (vezi și *iobagio, haydo*). Cuvîntul, în varianta grafică *boyaro*, apare încă de la primul text diplomatic latin (păstrat) din Moldova, actul de omagiu din 1387 al lui Petru I, inițiat *ex certa scientia et ultronea voluntate boyaronum nostrorum fidelium* (C1, II, 162 – cu știrea anume și cu buna vrere a credincioșilor noștri boieri); termenul se păstrează în diploma moldavă și îl regăsim în intitulăția unui act emis de Vasile Lupu la jumătatea secolului al XVII-lea: *Nos Metropolita Moldaviae archiepiscopus ac Ill-mi domini Basilii eiusdem Moldaviae principis consiliarii et boierones regni* (V., X, 29). În tradiția diplomaticii de a recurge la termenii uzuali în cancelaria de destinație, pluralul *boyarones* e folosit și în actele străine trimise Moldovei, precum în actul încheiat în 1475 de regele Matei Corvin cu Ștefan cel Mare: *nos igitur ipsum ad gratiam et benevolentiam regiam nostram accepimus unacum filiis boyaronibus et tota provincia Moldaviae* (B., II, p. 334 – noi l-am primit dară sub ocrotirea și prielnică noastră vrere dimpreună cu fiii săi, cu boierii și cu toată țara Moldovei). Dicționarul Bartal înregistrează cuvîntul *boëro, onis* ca pe un „românism” echivalent cu latinescul *nobilis*: *nobilis apud Valachos, sic gentili eorum lingua Valachorum nobilissimi vocantur*. Aceeași proveniență și semnificație este menționată și de misionarul catolic Paul Beke, în succinta sa descriere a vieții și rînduielilor din Moldova secolului al XVII-lea: *Magnates Boieri hic nominatur, quorum conditio est servilis, eo quod gratis absque ullo stipendio aulam Principis frequentare debeant, nec ad sua dominia ire fas, nisi petita a Principe eundi facultate* (D.I., p. 335 – Aici mai marii sînt numiți boieri, a căror stare este aceea de supus, întrucît pe degeaba, fără vreo retribuție, sînt datori

⁸ G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, ediția a II-a, Editura Junimea, Iași, 2000, p. 383.

⁹ Cf. H. Hubert, *Celții și civilizația celtică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1943, p. 414.

a trebăului la curtea Principelui și nu li se cuvine a merge la moșiile lor, decît dacă au cerut de la Principe îngăduința de a pleca – tr.n.); observația lui Beke vizează starea de vasal a boierului moldovean (de altfel identică cu aceea a omologului său european, *baro*), pe care o atestă și documentele diplomatice din Moldova prin desemnările: *officialis noster* (D., XII), *aulicus meus* (D., VII), *servitor noster* (V., VIII, 43), *fidelis noster* (V., X, 28), *subditus noster* (C2, 86), termeni cu care domnii îl recomandau destinatarului pe boierul împuternicit de ei ca sol.

– **caluger** (<slv. *calugerŭ*) – înregistrat în Ba. sub forma *caluger*, cu explicația *monachus Graeco-catholicus* și în Nie. în varianta *calogerus*; cuvîntul apare într-o scrisoare trimisă pe 10 iunie 1577 bistrițenilor de domnul Petru Șchiopul: *Ceterum, notum facimus Dominacioni Vestrae qualiter et quomodo conquestus est coram persona nostra wayvodali unus monachus vel caluger a nomine Akaya, de quibus inhabitatoribus oppidi Rodna* (H., XV1, 1238 – Și mai facem cunoscut Domniei voastre în ce fel și chip s-a plîns dinaintea persoanei noastre domnești un monah sau călugăr cu numele Acachie în privința unor locuitori ai tîrgului Rodna și a birăului aceluiași tîrg);

– **cluciarus** (<slv. *ključari*) – numele boierului însărcinat cu aprovizionarea curții, pare a fi forma latinizată a cuvîntului slav și nu a românescului *clucer*: un *Generosus Martinus W. cluciarus* este menționat ca trimis al domnului Moldovei Gaspar Gratiani la principele Transilvaniei Gabriel Bethlen, într-o scrisoare din 1620 (V., IX, 173);

– **comissus** – forma latinizată a românescului *comis*, pătruns din greaca bizantină (κόμης<lat. *comes*), prezent în actele diplomatice și în forma nelatinizată *comis*: un *dominus Boeranus commissus* figurează printre semnatari actului încheiat în 1459 de Ștefan cel Mare cu palatini Rusiei și ai Podoliei (B., II, 126); un *Nag Komis* semnează în 1468 alături de alți dregători o scrisoare de recomandare (*litterae creditivae*) pentru un sol trimis la brașoveni (B., II, 134); glosa dintr-un document de la Ștefan cel Mare, *agazonum magister alias comis* (B., II, 141) explică destinatarului identitatea atribuțiilor comisului moldovean cu cele ale dregătorului omolog din Polonia și Ungaria, acest boier, mai mare peste grajdurile domnești, fiind numit uneori în actele din Moldova *supremus stabuli praefectus* (V., XI, 34);

– **cifra** (<arab. *zifra*) – înregistrat în dicționare cu grafiile *ciffra*, *ciphra*, *chifra*, *cifra*, *zifra* și explicat astfel în Ba.: *characteres occulti quibus arcana et quae ab aliis ignorari interest solent perscribi ac significari*; cuvîntul apare cu sensul de ‘mesaj de taină, cifrat’ într-o scrisoare din 1673 de la Grigore Ghica I: *et ecce mitto unum hominem cum cifra* (I, II, 294 – și iaca trimit un om cu un mesaj cifrat) – la sfîrșitul documentului *cifra* este reprezentată de un octogon, avînd desenată în interior o clepsidră, litere latine și grecești, simboluri grafice accesibile se pare înțelegerii marelui vizir, destinatarul acestei criptograme;

– **czausius** (<turc. *çavuş*) – cu sensul de ‘curier al sultanului’ este menționat într-o scrisoare a domnului moldovean, Iancu Sasul, către regele Poloniei: *litteris per Czausium allatis* (I, II, 31 – scrisoarea fiindu-mi adusă de ceauș);

– **despotes/despotas** (<gr. *δεσπότης*) – sinonim al lui *dominus* în intitulațiile lui Iacob Heraclid, cunoscut ca Despot-vodă (D.I.R., II, 346; 387);

– **fermanum** (<turc. *ferman*) – înregistrat de Ba. cu sensul ‘*scriptum mandatum imperatoris Turcarum*’, cuvîntul apare în același document, o scrisoare

din 1766 de la domnul Grigore Ghica al III-lea (D, XVI) atît în forma originală *ferman* cît și în cea latinizată *fermanum*, ambele însoțite de adjectivul *imperiale*;

– **feudum** – deși trece de regulă drept un împrumut germanic (Ba.<germ. *fûden* – ‘a hrăni’, fiind domeniul din care se hrănesște vasalul și familia sa), este înregistrat în dicționarele (Ba., Nie.) și cu alte posibile proveniențe: 1. din francicul *fêhu* (‘vită’); 2. din longobardul *feida* (‘ostilitate, război, cînd multe domenii sînt cedate’); 3. din cuvintele latine *foedus* sau *fides*; 4. acrostih al formulei din jurămîntul de fidelitate: *Fidelis Ero Ubique Domino Meo*. Sensurile cu care cuvîntul e înregistrat în dicționare sînt ‘beneficiu, alocație a unor mijloace de subzistență, posesie, folosire a unui pămînt sau a unei surse de profit’. Cuvîntul apare într-un document care, fără a aparține propriu-zis diplomatiei moldovenești de limbă latină, conține unele referiri la Moldova: e vorba de o scrisoare din 1560 a lui Despot, aspirant la domnia Moldovei, care făgăduiește destinatarului său, împăratul Ungariei Ferdinand I, fidelitate vasalică în schimbul ajutorului acordat: *perpetuum feudum, obedientiam et fidelitatem Sacrae Maiestati Tue iurat et pollicetur, Iusque quod aliquando Divi Ungariae Reges Majestatis Tuee praedecessores in Walachiam habebant, hoc ultro tanquam Domino feudi Sacrae Maiestati Tuee cognoscere vult* (D.I.R., II, 353 – jură și cheazășuiește perpetuă încredințare a bunurilor, supunere și credință Sacrei tale Maiestăți și autoritatea pe care o aveau asupra Moldovei sacrii regi de odinioară ai Ungariei, înaintașii Maiestății tale, voiește să o facă cunoscută de acum înainte Maiestății tale, ca unui stăpîn al avuției sale);

– **galea** (<gr. *γαλέα, γαλαία*) – semnalat în Ba. ca ‘genus longarum navium’ și în Nie. cu sensul de ‘galeră’; o singură ocurență într-o scrisoare a lui Ștefan cel Mare din 1475: *venit per mare Achmat bassa cum galeis* (B, II, 144);

– **galga** forma latinizată a numelui *Kalgay*, care desemna la tătarii din Crimeea pe moștenitorul tronului, de regulă fratele hanului în funcție: *Sultan Galga* (D.I., II, 8); *Salamet Girei galga* (Co, 5);

– **granities** (<srbo-bulg. *graniča*) = hotar; cuvîntul, adaptat morfologic la declinarea a V-a, devine sinonim al cuvintelor latinești *limes, finis* și al împrumutului german *marca*: *in exitu granitiei* (C1, II, 180 – la ieșirea din hotare);

– **grossus** (<pol. *grosz*) – grosul, monedă de argint care a circulat și în Moldova, numită în privilegiul comercial acordat în 1433 de voievodul Iliăș negustorilor transilvăneni (C1, II, 180), *moneta terre nostre*, cu care aceștia urmau să plătească taxele de pe teritoriul Moldovei;

– **guerra** (<germ. *werra*) – înregistrat (DuC., Ba., Nie) cu sensurile ‘dispută, război public sau privat’; în documentele latine din Moldova se pot observa unele încercări de glosare a neologismului prin clasicele *bellum* și *discordia*: *in guerra seu discordia quam gerebamus cum Petro, fratre nostro* (C1, II, 211 – în lupta ori disputa pe care o aveam cu Petru, fratele nostru); *puta pellum gwerra cum Tartaris* (C1, II, 230 – bunăoară războiul cu tătarii);

– **hanus** (<turc. *han*) – titlu purtat inițial de suveranii mongoli, preluat apoi și de suveranii unor etnii musulmane; apare rar în documentele din Moldova, cu referire la conducătorul tătarii din Crimeea: *Hanus 13 praesentis fuit in Baba et recte via ivit in Budchiak* (V, XI, 208 – Hanul a fost în ziua de 13, a lunii în curs la Baba și a plecat direct în Bugeac); ca și în cazul sultanului turc, hanul tătar este numit în documentele latine de predilecție *imperator* (B, II, 144) și *Caesar* (C1, II, 230);

– **haydo, onis** (<magh. sg. *hajdu*; pl. *hayduk*) – înregistrat în Ba. cu sensurile *voluntarius miles, praedo Ungarus* (soldat mercenar; tâlhar ungar). Cuvântul apare doar într-o scrisoare latină din 1611 de la Constantin Movilă către palatinul George Thurzo, căruia îi promite ajutor *contra tumultuantium atque passim debacchantium Haydonum ipsorumque capitum insolentem temeritatem* (V, VIII, 135 – împotriva sfruntatei semeții a răzvrătiților și pretutindeni turbulenților haiduci și a capilor lor) – e vorba de o revoltă de proporții a haiducilor, mercenari în slujba Ungariei, ale căror incursiuni prădalnice, se spune în scrisoare, puseseră deseori în pericol liniștea și siguranța locuitorilor din regatele ungar și polon și din provinciile românești;

– **horda** (<slv. *orda*, pol. *horda*) – formă de organizare a popoarelor nomade mongole primitive, preluată și de tătari. Într-o scrisoare de la Ștefan cel Mare din 1475, tradusă din slavonă în latină, apare forma invariabilă *Ordam* (cu afereza lui h inițial de influență slavă) în sintagmele *imperator in Ordam* și *imperator Ordam* (B, II, 144); utilizarea invariabilă a acuzativului toponimic cu valoare determinativă în cele două sintagme (în locul ablativului și genitivului) continuă o tendință specifică latinei creștine. În două documente latine din 1657, trimise Poloniei de hani tătari ai hoardelor din Crimeea și Cetatea Albă, apare forma flexionară de genitiv plural *hordarum* (<*hordae*): *Mechmet Gerey, Hanus magnarum Hordarum; Subhankasy-Aga, Palatinus Hordarum Bialogrodiensium* (I, I, 247);

– **hospodarus** (<bulg. *gospodar*) – folosit (rareori) cu sensul de ‘domn’ în titulatura domnilor Moldovei din actele latine: *illustrissimo domino Aarone, Dei gratia Hospodaro Moldoviae* (H, III1, 186);

– **iob(b)agio, onis** (<magh. *iobbagy*) – cuvântului maghiar, latinizat cu un sufix popular productiv în adaptarea împrumuturilor, i se atribuie în Ba. o origine ebraică (<*Jabad* – servitor), fiindu-i identificate accepțiile în diacronie: desemna inițial pe șerbul, legat de pământ (*glebae adscriptus*), pentru a deveni ulterior numele generic al supusului liber de la țară (*rusticus*), care avea în posesie ereditară pământuri și cătune, fiind obligat să presteze serviciul militar și alte slujbe feudale; în DuC. cuvântul este menționat cu precizarea: *iobbagiones Hungaris dicuntur coloni ruricolae atque adeo ipsa mancipia* (iobagi sînt numiți de unguri oamenii liberi de la țară și chiar șerbii). Mențiunile (sporadice) ale cuvântului în scrisorile latine din Moldova atestă folosirea lui cu sensurile: 1) *supus de condiție liberă*, pentru care domnul Moldovei intervine personal sau prin împuterniciții săi, pe lângă consiliile orașenești din Transilvania, în cazul unor probleme ale acestuia pe teritoriul transilvănean: pentru un *Andreas Faber, iobagio noster* intervine pe lângă consiliul din Bistrița voievodul Bogdan al III-lea, în 1512 într-o problemă de moștenire; în numele aceluiași domn, marele vistiernic Trotașan cerea în 1510 bistriștenilor să facă dreptate unor supuși moldoveni care i se plînseseră de nedreptățile suferite în ținutul lor: *Nonnulli iobagiones domini nostri persepe nobis conqueruntur quomodo magnas iniusticias eis faceretis* (C2, 78); Petru, pîrcălabul Ciceului notifica în 1506 acelorași bistrișteni învoiala încheiată cu voievodul Bogdan, prin care *iobagiones domini nostri graciosi, tum Hungari, tum Walachi* (iobagii milostivului nostru domn, atât unguri, cât și români) se pot strămuta vremelnice sau definitiv din Ciceu în Bistrița (C2, 71); într-o scrisoare din 1688 către brașoveni, Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare le cerea extrădarea unui anume Petrus Hwzar, refugiat la ei, care ucisese niște turci la Dunăre, fapt pentru care turcii luaseră ca ostateci 50 de supuși moldoveni: *Turci*

abduxerunt multi de nostris iobagionibus et hominibus (B, II, 169) – similară ditologiei de aici *iobagiones et homines* este într-un alt document expresia *subditi et iobagiones* (V, X, 28); 2) *țăran dependent, șerb*: într-o scrisoare din 1556, Alexandru Lăpușneanu îi amintește regelui Ferdinand I al Ungariei că-i promisese bani și șerbi ca preț al unui serviciu (cf. conținutului rezumativ al scrisorii: *scribit quod 300 Aureos et 100 iobbagiones sibi promissos habeat a Ferdinando si obstiterit filli Regis promotioni* (H, II4, 139);

– **ispravnicus** (<bulg. *izpravnik*) – substituent târziu al lui *castellanus*, desemna pe șeful administrativ, militar și juridic al unui teritoriu: o singură ocurență într-o scrisoare din 1, martie 1768 de la Grigore Ghica al III-lea: *nam plusquam 250 homines ab ispravnico meo sorocensi contra istos armati sunt* (D, XX – căci au fost pregătiți de luptă împotriva acestora de către pîrcălabul meu din Soroca mai mult de 250 de oameni);

– **logofetus** (<gr. *λογοθέτης*) – adaptare a cuvîntului românesc *logofăt*, intrat din slavă (care-l primise din greaca bizantină), care apare și în forma nelatinizată *logoffet* (B, II, 177); *logofetus magnus* (H, XV2, 2169) este demnitarul desemnat în alte acte prin sintagma *supremus cancellarius*, echivalența celor doi termeni și totodată indigenarea cuvîntului slav în română fiind explicită într-un document de la regele polon Sigismund I din 1531: *dicitur sermone valacho Glogofet, quod est apud illos supremi cancellarii nomen* (I, I, 11 – în limba română i se spune *logofăt*, nume care se dă la ei șefului cancelariei). Într-o scrisoare de la Ștefăniță vodă către bistrițeni, din 9 noiembrie 1523 este menționat un *Tatazan Logofetus* (C3, 113), învinuit de domnitor pentru tulburarea relațiilor dintre Moldova și Bistrița și de aceea prins și ținut în carceră pentru judecată; pare a fi același demnitar moldovean, care în 10 iulie 1510, în calitate de *supremus thesaurarius*, scria bistrițenilor în numele voievodului Bogdan al III-lea despre nedreptățile suferite de moldoveni în cetatea lor (C2, 78);

– **marca** (<germ. *mark*) – dicționarele de latină medievală înregistrează omonimele *marca*, ambele de proveniență germană, cu sensurile: 1. ‘graniță’; 2. ‘măsură de greutate’; repetata menționare a cuvîntului în privilegiul comercial dat de voievodul Iliăș negustorilor transilvăneni în 1433 (C1, II, 180) pare să se refere la o măsură de greutate, familiară acestora: în document se precizează câți groși trebuiau plătiți pentru fiecare marcă din mărfurile cu care negustorii intrau sau ieșeau din țară: *quicumque cum venalibus seu mercibus terram dominii nostri subintraverint, extunc in oppido nostro Egdhalma, computatis eorum rebus venalibus, de qualibet marca dent quatuor grossos monete terre nostre pro tributo. Similiter, habita negociacione, dum ad propria revertuntur, alios quatuor grossos de marca* (oricine ar intra pe teritoriul domniei noastre cu lucruri de vânzare sau mărfuri, atunci în târgul Adjud(?), după cîntărirea mărfurilor lor să dea pentru fiecare marcă patru groși în moneda țării noastre ca vamă. Așisderea, la încheierea negustoriei, cînd se întorc la ale lor, să dea alți patru groși de marcă);

– **marschalcus** este explicat în DuC. ca fiind un compus latinizat de origine germanică (*march* = equus; *scalch* = magister), sinonim al expresiilor *praefectus equorum* sau *comes stabuli*, desemnînd pe mai marele grajdurilor regale. În Evul Mediu cuvîntul pare să fi numit însă în fiecare țară demnitari cu funcții diferite. În actele din Moldova cercetate de noi l-am întîlnit în primul rînd în actul de omagiu din 1387 al boierilor moldoveni, între care figura și un *Draguy marschalcus* (C1, II,

163); după C.C. Giurescu¹⁰, în acest document, redactat la Lemberg, în Polonia, poate chiar de un diac polon, cuvântul are accepția curentă în Polonia acelei vremi, numindu-l pe *magister aulae regiae*, demnitar omolog *vornicului* moldovean. Și în trei documente slavone de la Ștefan cel Mare (B, II, 383, 386, 391) același demnitar este numit *маршалкомъ* și *дворникъ*. Testamentul politic al lui Alexandru Lăpușneanu din 1656 purta și semnătura boierilor de sfat, primul fiind vornicul, *Dominus Zbiara supremus curiae Marschalcus* (H, II, 495). Cuvântul apare în forma *mareschalus* în adresa finală a scrisorii lui Grigore Ghica I către Ioan Sobieski, din 1673, între titlurile destinatarului fiind și cel de *mareschalus provinciae: domino Ioanni Sobieski, supremo generali militiae regni Poloniae et mareschalo provinciae* etc. (I., II, p. 295) – pare să fie vorba de o funcție administrativă supremă deținută de generalul polon într-una din provinciile regatului;

– **metropolis** (<gr. *μετρόπολις*) – cu sensul de ‘capitală’ (Nie.), cuvântul apare în datarea topică a unor scrisori din Moldova: *Iassij Metropoli* (D.I., II, 7); *ex nostra metropoli Sozava* (V, X, 29);

– **metropolita** (<gr. *μετροπολίτης*) și derivatul **metropolitanus** (format în latina târzie cu sufixul de apartenență – *anus*) sînt desemnări ale episcopului metropolitan (Nie.), numit și **archiepiscopus**; cuvintele apar în titulatura mitropoliților ortodocși din actele latine moldovenești: *in manibus domini Cypriani metropolitani Kyouiensis* (C1, II, 230); *Nos Metropoliia Moldaviae archiepiscopus* (V., X, 29);

– **ortho, onis** (magh. *orth*) explicat în Ba. ca *nummus Hungaricus* (monedă ungurească), valorînd o jumătate de florint; are o unică ocurență cu sensul generic de ‘bani’ într-o scrisoare din 1522 a zarafului Toma către bistrițeni, care, în numele domnului Bogdan al III-lea încearcă să recupereze anumite sume de bani dați cu camătă din visteria domnească: *qui susceperunt denarios 20 florenos absque orthone medietatem recipiam solus super Kumulesch Péter, reliquam mediam partem oro Vestris Dominationibus dare in manus famuli mei quia dominus meus graciosus petit a me rationem* (C3, 111 – care au luat cu împrumut dinari în valoare de 20 de florini și jumătate din bani o voi recupera personal de la K.P., cealaltă jumătate le rog pe Domniile Voastre să o înmîneze slujitorului meu fiindcă măritul meu domn îmi cere socoteală);

– **pitarius** (<rom. *pitar*) – desemna pe demnitarul însărcinat cu aprovizionarea curții cu pîine: *Thomam Granam magnum Pitarium* (D.I.R., III, 390); cuvântul apare și în forma nelatinizată: *Ivanko pythar* (B, II, 177);

– **porculabus** (<magh. *porkoláb*, calc al germanului *Burggraf*) – sinonim al lui *castellanus*: *Generosum Constantinum Ruska porculabum Hottiniensem et consiliarium meum in legatum ad Ser-tem V-ram expedivi* (V, IX, 173); figurează și în varianta nelatinizată: *Herman porkolab* (B, II, 177); indigenarea cuvîntului în limba română este atestată de un document străin din 1575, o *confirmatio pacis* a senatului polon cu sultanul, în care există o referire la pîrcălabii moldoveni: *officiales, vulgo Porkelaby dicti* (I, I, 23 – demnitari, numiți în popor *pîrcălabi*);

¹⁰ C.C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul marilor dregători în secolele al XIV-lea – al XV-lea*, Vălenii de Munte, 1926, p. 77.

– **postelnicus** (<slv. *postelĭnikŭ*) – În *Codex Bandinus* întâlnim glosările: *Postelnicus seu Aulae Praefectus; postelnik nimirum praefectus aulae*¹¹, din care deducem asimilarea postelnicului moldovean cu intendentul palatului, majordomul medieval (*praefectus aulae, maiordomus*), așa cum apare și la D. Cantemir: „*postelnicul cel mare, mai marele treburilor curții domnești*” (*Descrierea Moldovei*, II, 6). În actele moldovene se întâlnesc variantele nelatinizate **poztolnik** (C2, 71) și **postelnig** (ortografie maghiară – B, II, 229). Același demnitar este numit *cubicularius* (H, XV1, 152), *cubiculariorum magister* (D.I.R., III, 66) sau *magister lectorum* (H, XV, 53, 54), titluri corespunzând atribuțiilor supraveghetorului odăilor domnești, de care o vreme pare să se fi achitat postelnicul; la D. Cantemir, postelnicul cel mare pregătea audiențele și organiza ceremoniile de curte, atribuții pe care nu le-a deținut se pare în toate timpurile;

– **poharnig** (<srbo-croatul *peharnik*) grafie maghiară a românescului *paharnic*, denumire a dregătorului care întindea domnului pocalul cu vin și se ocupa de viile domniei: un *Negrula poharnig* figura printre semnatarii unei scrisori a boierilor de sfat din 1468 (B, II, 134);

– **starosta** (pol. ucr. *starosta*) – pîrcălab, ispravnic, cuvînt folosit cu acest sens doar într-o scrisoare din 1768: *ex meo starosta Czernavczensi* (D, XX – de la pîrcălabul meu din Cernăuți);

– **stolnicus** (<slv. *stolĭnikŭ*) – dregător numit în documentele muntene *magister mensarum*, iar la Bandini, *praefectus culinae et mensae*¹²; alături de forma latinizată, întâlnită în mai multe documente (B, II, 126; 268; 299; H, XII, 113; XV, 67), apare și forma neaoșă a cuvîntului românesc de origine slavă: *Lluca stolnig* (B, II, 134 – cu sonorizarea finalei conform pronunției maghiare);

– **suldzarius/suldzierius** (<rom. *sulger/sluger* <srbo-croatul *služar*); în română metateza secvenței *slu-* în *sul-*, prezentă și în forma latinizată, este explicată¹³ prin derivarea cuvîntului pe teren românesc de la *sulgiu* (dare pentru animalele tăiate – origine incertă) + sufixul *-er*. Remarcăm asemănarea celor două variante latinizate, în *-arius* (V, X, 114) și *-erius* (V, X, 112) cu dubletele *boiarus/boierus* (prima mai aproape de forma slavă, a doua de cea românească). În două scrisori de la Vasile Lupu din 1646 (H, XII, 113 și 114) este menționat ca trimis al domniei un *Generosus dominus Georgius*, doar că în prima este desemnat ca *supremus dapiferus sive stolnikus* în cea de-a doua ca *supremus suldzarius*; e posibil să fie vorba de aceeași persoană, iar titlurile diferite să provină din confuzia atribuțiilor stolnicului și sulgerului, în principiu ambii ocupîndu-se de aprovizionarea cu bucate a curții domnești și a armatei;

– **sultanus** (<turc. *sultan*) – titlu al suveranului din Imperiul Otoman și din alte țări musulmane; remarcăm în documentele moldovenești și străine folosirea cuvîntului în varianta latinizată sau originală îndeosebi cu privire la moștenitorul tronului la tătarii din Crimeea (de regulă fratele hanului), desemnat și prin forma latinizată *galga: significamus Illustrissimae D(ominationi) V(estrae) de sultano, abiise eum Crimam civitatem cum nonnullis Scythis* (Co, 49 – vestim Prealuminatelor

¹¹ *Ibidem*, p. 161; V. Urechia, *Codex Bandinus. Memorii asupra scrierii lui Bandinus de la 1646*, în „Acad. Rom. Memoriile secției istorice”, S II, t. XVI, 1893-1895 (p. 250-272), p. 267.

¹² C.C. Giurescu, *op.cit.*, p. 145.

¹³ *Dicționarul universal al limbii române*, Iași, 1996, V, p. 136.

Voastre Domnii, în privința sultanului <tătar>, că a plecat în Crimeea cu câțiva tătari). Într-o scrisoare din 11 septembrie 1618 de la domnul Radu Mihnea referirea la principele tătar se face prin denotația redundantă, *Sultan Galga* (D.I., II, 8). Apelativele protocolare folosite de regulă pentru sultanul turc sînt: *Sua Majestas Turcarum Imperator* (D, XVIII; B, II, 144); *invictissimus Caesar* (D.I., II, 8); *Sacra Caesarea Turcarum Maiestas* (I, II, 135);

– **treuga** (<germ. *triuwa, triwa*) – este înregistrat în dicționarele medievale cu sensurile ‘bună credință, securitate, armistițiu’; ca și în documentele latine străine, și în cele din Moldova cuvîntul apare mai ales în forma de plural (poate și sub influența sinonimului latinesc *indutiae*), cu sensul de ‘garanții’ privind absența unor intenții ostile: *concedimus treugas pacis et securitatem* (C1, II, 168, salv-conductul acordat în 1397 de voievodul Ștefan I palatinul Podoliei pentru a veni în Moldova – oferim garanții de netulburare și siguranță); în forma de singular am aflat împrumutul german într-o scrisoare a lui Matei Corvin către sultanul Baiazid, din 1484: *Constat Vestrae potentissimae Maiestati quod nuperrime inter nos treuga fuit disposita et fide mutua literis mediantibus confirmata* (H., III, 16 – E bine știut Preaputernicei Voastre Maiestăți faptul că foarte de curînd a fost încheiat între noi un armistițiu și a fost întărit, prin mijlocirea unui înscris, cu reciprocă încredere);

– **vasallus** – etimologie discutabilă: Ba. indică o proveniență germană certă, dar, fără a fi sigur în privința etimologiei, propune cîteva posibile etimonuri: 1. *vassen* – ‘a lega’; 2. *gesell* – ‘tovarăș, însoțitor’; *vaseln* – ‘fruct, beneficiu’; 4. *wäsel* – ‘îndatorat, obligat’; Nie. presupune o origine celtică și nu germanică; DuC. îl consideră adaptarea fonetică a compusului german *Fadsscalcus (rerum dominicalium magister* – supraveghetorul bunurilor suzeranului), neexcluzînd nici posibilitatea relației lui cu latinescul *vadere*. În actele latine din Moldova semnalăm ocurența cuvîntului în tratatul de omagiu din 1569 al lui Bogdan Lăpușeanu față de regele polon Sigismund Augustus, căruia i se recunoaște vasal, în tradiția protocolului feudal: *fidem quoque et omne genus officiorum eidem et suo Regno semper exhibiturum ac ea omnia quae boni, fidelis et obedientis vasalli partium sunt, diligentissime praetaturum* (H, II5, 341 – voi arăta credință și orice fel de slujire lui și regatului său și voi împlini cu cea mai aleasă grijă tot ceea ce implică postura de vasal bun, credincios și supus);

– **vesirius** (<turc. *vezir*) – înalt dregător otoman, investit cu prerogativele unui ministru; marele vizir, care avea poziția unui prim-ministru, apare și într-o scrisoare din 1673 de la domnul Grigore Ghica I, (*excellentissimus magnus Vesirius* – I, II, 294) drept o persoană foarte influentă, singurul care putea interveni pe lîngă sultan în orice problemă;

– **visternik** – termen românesc păstrat nelatinizat în documente, în variantele grafice *vistiernik*: *Duka visternik supremus* (V, XI, 32) și *wysthernik* (B, II, 141). După G. Ivănescu¹⁴ cuvîntul românesc are următorul parcurs etimologic: derivatul medieval *vestiarius*, împrumutat în greaca bizantină (βερτιάριος), intră prin intermediul formei bizantine în slavă, de unde a fost preluat în română, împreună cu alți termeni ce denumesc dregătorii, în varianta simplă *vistier* sau în cea derivată, pe teren slav, cu sufixul *-nikû*; în opinia lui H.

¹⁴ G.Ivănescu, *op. cit.*, p. 496.

Mihăescu¹⁵, cuvîntul în discuție este de proveniență bulgară și apare în documentele din Moldova începînd cu anul 1400. Dregătorul moldovean ce purta acest titlu apare în documente și cu numele *thesaurarius* (B, II, 299; C2, 88; H, XV, 67) sau *supremus thesaurarius* (C2, 78), conform cu desemnarea curentă a demnitarului omolog în cancelariile de destinație; echivalența cuvîntului românesc cu cuvîntul latin este explicită într-o intitulăție: *Nos Wyzternek seu thesaurarius graciosissimi Petri Wayvode de Moldova* (H., XV1, 669 –Noi, vistiernicul sau trezorerul Preamilostivului Petru, Voievod al Moldovei);

– **vladica** (<slv. *vladyka*) – ierarh ortodox, corespunzînd ca funcție catolicului *episcopus* (Ba.); termenul apare de la primele documente diplomatice latine păstrate, actele de omagiu din 1387 (C1, II, 162, 163): *metropolita cum suis vladicis* (mitropolitul dimpreună cu vlădicii);

– **vornicus** (<rom. *vornic* <slv. *dvornikū*) – alături de forma latinizată *vornicus* (V, XI, 32), apar și variantele nelatinizate *vornik* (V, VIII, 127), *dvornik* (C1, I, 46) și *dwornyk* (C1, II, 168); în actele latine din Moldova dregătorul cu acest nume este desemnat și prin termenii *magnus provisor* (H, XV1, 15 – *provisor* fiind un derivat imperial, calc semantic al grecescului ἐπίσκοπος); *marschalcus* (C1, II, 162, H, II, 495), *supremus iudex curiae* (B, II, 141) prin analogie cu demnitarul omolog din Țara Românească și Polonia;

– **wayvoda** (<slv. *vojevoda*) – este menționat în Ba. ca titlu al conducătorilor militari slavi și echivalat prin sintagma *belli dux*. Cuvîntul are în actele latine din Moldova numeroase ocurențe ca titlu al domnului, în variante grafice care atestă încercarea de a transpune adecvat fonetismul cuvîntului slav, indigenat în limba română: *waywoda* este forma grafică în care apare în intitulăția lui Petru I din actul de omagiu din 1387: *Nos Petrus waywoda, dei gratia, dux terre Moldavie* (C1, II, 162) și în numeroase acte ulterioare (C1, II, 168, 180, 181, 221); *woyvoda* (C1, II, 211; C2, 68, 69, 79; B, II, 165); *woyewoda* (B, II, 168); *woyevoda* (C1, II, 162); *voevoda* (C1, II, 230); *woyeyuda* (B, II, 146); *voievoda* (B, II, 156); *woyda* (C1, II, 168); *wayda* (C1, II, 187). Titlul se păstrează constant în actele latine pînă la mijlocul secolului al XVI-lea, după care este înlocuit de *Princeps* sau *Palatinus*; între ultimele sale atestări din acea vreme cităm intitulăția domnului moldovean Iliș II Rareș din 1548: *Nos Helias dei gracia Waivoda, dominus et heres verus Terre Moldavie*¹⁶. Reapare după aproape două secole într-un document din 1721 în intitulăția domnului Mihai Racoviță: *Nos Michael a Rakovizza Waivoda Dei gratia Moldaviae Princeps* (A.I., 58). *Compusul vicewayvoda* apare în adresa unei scrisori din 1450 către guvernatorul Transilvaniei, numit astfel în calitate sa de locțiitor permanent al voievodului: *Georgius Bykal vicewayvoda Transilvanie et comes siculorum* (C1, II, 221).

Remarcă finală

Latina medievală își dovedește vitalitatea și capacitatea de a funcționa ca limbă de comunicare supraetnică prin păstrarea unui judicios echilibru între valorificarea resurselor interne și recursul la împrumuturi. Ca o consecință a conviețuirii cu limbile vernaculare din cuprinsul Europei, ea recurge la

¹⁵ H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea*, Editura Academiei, București, 1966, p.160.

¹⁶ M. Holban, V. Sacerdoțeanu, *Culegere de facsimile pentru Școala de Arhivistică. Seria latină*, București, 1942, p. 22.

împrumuturi din aceste limbi, dintre care unele devin panmedievale, transgresînd frontierele spațiului vernacular, iar altele se păstrează pe o arie restrînsă: împrumuturile nu sînt receptate doar ca urmare a necesității de a denumi obiecte și noțiuni noi, ci și de a da expresie unor particularități regionale. Se poate constata că au fost cu precădere afectate de înnoiri acele subsisteme lexicale, care ocupau un loc important în sfera comunicării medievale: terminologia socială, administrativă, politică, militară, religioasă, juridică.

Latinizarea este procedeul cel mai frecvent pentru adaptarea elementelor vernaculare, românești și străine în latina medievală sau renescentistă. În latina diplomatică, dată fiind diferența unor *realia* între cele două societăți (cea a emitentului și cea a destinatarului) se recurge la *occidentalizarea* realităților românești prin folosirea unor termeni latini echivalenți sau chiar la *glosarea* unor cuvinte latine, fie prin cuvinte din limba vernaculară a destinatarului, fie prin sinonime latine vechi sau neologice, de circulație mai largă în aria centrală sau occidentală a Europei: *Wyztarneq seu thesaurarius* (H., XV, 669); *agazonum magister alias comis* (B., II, 141).

Funcția explicativă a gloselor face ca *glosarea*, la fel ca celelalte procedee semantice (*latinizarea și occidentalizarea*) să se subordoneze configurării principalei dimensiuni a comunicării diplomatice, constînd în orientarea tuturor posibilităților expresive ale limbii spre destinatar, în vederea optimei receptări a mesajului.